

सामाजिक समावेशिताको एथ्नोग्राफिक आयाम

रुद्र अर्याल

roodraaryal@gmail.com

लेखसार

एथ्नोग्राफिक अध्ययनमा आधारित यो लेखले नेपालको सुदुरपश्चिमको पहाडी क्षेत्रमा रहेको एउटा उदाउँदो नगर र त्यस आसापासको ग्रामिण भेगहरूमा समावेशिता र असमावेशीका विविध आयाम र चरित्र बाहिर ल्याएको छ। हालका स्थानीय तहका सरकारले सामाजिक समावेशिताका विषयमा के कसरी चासो, चिन्ता राख्दै आफ्ना अधिकारहरूलाई उपयोगमा ल्याउन कत्तिको सफल छन् वा छैनन् भन्ने विषयमा यो लेखले प्रष्ट पारेको छ। जसरी असमावेशीकरणका विविध आयामहरू स्थानीय माताहतका समाज, समुदाय र सरकारहरूले भत्काउन सकेका छैनन्। त्यसैगरी समावेशीकरणको अभियान र अभ्यासले यथोचित स्थान पाउन नसकेको यो लेखले स्वीकार गरेको छ। यसका साथै साङ्गठनिक परिपाटी बोकेका स्थानीय घरपरिवार, गाउँटोल, संस्थासमूह, आदिको देखिने र लुप्त किसिमको असमावेशी चरित्रलाई प्राथमिकतामा राखी तिनलाई समावेशीको अवरोधकका रूपमा विश्लेषण गरिएको छ। गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित रही सूचना र जानकारी सङ्कलनका लागि स्थलगत क्षेत्रको अवलोकन, विभिन्न व्यक्तिहरूसँगको औपचारिक र अनौपचारिक अन्तर वार्ता तथा कुराकानीहरू, छलफल, आदिको सहयोग लिइएको छ।

शब्दकुञ्जी

समावेशिता, असमावेशिता, वञ्चितकरण, दलित, स्थानीय तह

विषय प्रवेश

वि.सं.२०६२/६३ को राजनैतिक परिवर्तनको जनआन्दोलन र त्यसैको जगमा जारी नेपालको संविधान-२०७२ मार्फत स्थापित सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाले सामाजिक समावेशिताको सिद्धान्त समतामूलक समाज निर्माण र शुसासनको योग्यतम् आधार मानेको छ। उक्त संविधानले मुलुकलाई सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तीन तहको सङ्घीय संरचनामा रूपान्तरण गर्नुले नेपाली समाजलाई समावेशी धारमा हिँडाउनुपर्छ भन्ने मान्यता राखेको छ। त्यसअघि नेपालको राजनीतिक र प्रशासनिक क्षेत्र केन्द्र सरकारको अधिकारभित्र सिमित रहेर सञ्चालन हुने गर्थ्यो र सोही कारण सामाजिक-सांस्कृतिक, राजनीतिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा समावेशिताको अभ्यास गौण थियो। यसको अर्थ नेपाली समाजमा असमावेशी व्यवहार अनि अभ्यास नै सर्वत्र हाबी थियो। यसरी नेपालले सङ्घीय गणतन्त्रात्मक राज्य व्यवस्थामा आफूलाई उभ्याएसँगै मुलुकमा समावेशिताको सिद्धान्तले समावेश हुने समर्थ बनाएको हो। नेपालको संविधान-२०७२ मार्फत समावेशिताको सिद्धान्तले मुख्य रूपमा हकअधिकार

र अवसरहरूको सुनिश्चितता गर्न समानुपातिक समावेशितालाई अवलम्बन गर्ने भनेको छ र संविधान अनुसारै सबै तह र तप्काका नागरिकहरूलाई सेवा वितरण र स्रोत साधन माथि समान पहुँच, अवसर, लाभ र निर्णयको अधिकारबाट वञ्चित नगरेर उनीहरूको उत्थान र सशक्तीकरण गर्दै समावेशीयुक्त सामाजिक विकासलाई पूर्णता प्रदान गर्ने भनेर प्रष्ट पारेको छ । संविधानमा खासगरेर अन्य कुनै पनि आधारमा हुने सबै प्रकारका असमानता, विभेद, शोषण र अन्यायको अन्त्य गरी सभ्य र समतामूलक समाज निर्माण गर्ने उद्देश्य हुनेछ । त्यसैले स्थानीय तहमार्फत लागु गरिने समावेशी नीति-अभ्यासले सार्थक परिणाम प्राप्त गर्न सरोकारवाला पक्षहरू लागि परेका छन् । हुन त हाम्रो जस्तो विविधतायुक्त समाजमा समावेशीका अवरोधकहरू अनेक भेटिन्छन् । समावेशिताले उचित ठाउँ नपाउनुमा विभेद, असमानता तथा त्यसबाट सृजित गरिबीलाई मुख्य जड मानिन्छ । परिणामतः सामाजिक गतिविधिहरूमा व्यापक सहभागीता र निर्णयको अवसरबाट व्यक्ति तथा समुदाय बञ्चितकरणमा पर्दै जान्छन् । तसर्थ सामाजिक एवं राजनैतिक संरचनामा समावेशी चरित्र हावि हुन उपर्युक्त संरचनाहरू योग्य अनि समृद्ध हुनुपर्ने अनिवार्य शर्त स्वीकार्नु पर्ने देखिन्छ ।

सामाजिक-सांस्कृतिक विविधतायुक्त हाम्रो मुलुकका लागि समावेशी सुशासन नै आधारभूत तहहरूको परिवर्तन र रूपान्तरणका लागि अपनाईने विकासका प्रणालीहरूमध्येको एक मानिन्छ । गाउँसमाजमा विद्यमान सामाजिक र राजनैतिक सम्बन्धका व्यवहारहरूमा समावेशीकरणका लागि मानिसहरूले एकापसमा केकति उदार नीति अपनाउने गरेका छन् ? यस लेखमार्फत गणतान्त्रिक संविधान निर्देशित स्थानिय तह र समाजमा विद्यमान विभेद, बहिष्करण, वञ्चितीकरणका नीति तथा अभ्यासहरूलाई न्यूनीकरण गर्न केकस्ता सूक्ष्म किसिमका व्यक्तिगत, पारिवारीक र संस्थागत व्यवहार

देख्न, सुन्न र अनुभव गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा ध्यान केन्द्रित गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

यो लेख समावेशी सुशासन सम्बन्धि एउटा अनुसन्धान परियोजना कार्यको लागि सुदूरपश्चिम क्षेत्रको अछाम जिल्ला स्थित एउटा उदाउँदो सहर— साँफेबगर नगरपालिकामा २०७५ सालको जेष्ठदेखी असोज महिनाको अवधिमा सम्पन्न गरिएको एथ्नोग्राफिक अध्ययनको उत्पादन हो । एथ्नोग्राफिक एवं प्राथमिक तथ्याङ्कका लागि साँफेबगर नगरपालिका वडा नं. चारको एउटा टोल- जनकल्याण र त्यस आसपासका स्थानीयसँग घुलमिल गर्दै अधिकांश समय प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अवलोकन, समुदाय विशेषसँगको छलफल र जानकार व्यक्तिहरूसँगको खुल्ला अन्तर्वार्ता गरिएको थियो । थुप्रै औपचारिक र अनौपचारिक कुराकानीहरू सूचना र जानकारी सङ्कलनका अन्य मुख्य स्रोतहरू हुन् । त्यसैले यो अध्ययन गुणात्मक पद्धतिमा आधारित छ भने यथेष्ट सङ्ख्यामा स्थानीय युवा अनि पाका उमेरका महिला र पुरुष व्यक्तिहरूबाट वर्णनात्मक-कथात्मक विवरणहरू र सूचना तथा जानकारी लिइएको थियो । औपचारिक अन्तर्वार्ताका लागि स्थानीय जनप्रतिनिधि, विभिन्न पेसा, जसमा पत्रकार, एनजीओकर्मी, स्वास्थ्यकर्मी, शिक्षक अनि सामाजिक-राजनैतिक कार्यमा आवद्ध कुल १७ जना, जसमा १२ जना पुरुषमध्ये पनि ६ जना क्षेत्री, ४ जना ब्राह्मण र २ जना दलित थिए । बाँकी ५ जना महिलालाई छनोट गर्दा सबै क्षेत्री समुदायबाट थिए । अनौपचारिक कुराकानीको लागि हिँड्दा, बस्दा भेट हुनेहरूसँग तथा विभिन्न सामाजिक, राजनैतिक एवं संस्थागत कार्यक्रमहरूका सहभागीसँग आवश्यकताअनुसार दर्जनौको सङ्ख्यामा छनोट गरेर लामोछोटो कुराकानीहरू सम्पन्न गरिएको थियो । त्यस्तै प्राथमिक तथ्याङ्ककै लागि नगर महिला र नगर दलित सञ्जालसहित दुइटै समूहसँग सामूहिक छलफल सम्पन्न गरिएको थियो ।

अन्तरवार्ता, औपचारीक/अनौपचारिक कुराकानी र सामूहिक छलबाट आएका साभा जानकारी र सूचनालाई तीनओटा, जसमा समावेशी, विभेद र वञ्चितिकरणको पदावलीमार्फत सूची तयार पारी अध्ययन गरिएको थियो। त्यस्तै प्रत्यक्षअप्रत्यक्ष अवलोकनबाट आएका सूचना र जानकारीलाई उत्तरदाताबाट आएको सूचना/जानकारीसँग तुलना गरेर सकेसम्म सही सूचना/जानकारीका आधारमा विषयवस्तुको विश्लेषण गरिएको छ। योबाहेक द्वितीय तथ्याङ्कका लागि पुस्तक पत्रपत्रिका, जर्नलका लेखहरू आदिलाई विषयवस्तु केन्द्रित गरी तिनका व्याख्या, विश्लेषण समेटिएको छ। यो लेखमा एउटा एथनोग्राफरको रूपमा अनुसन्धान कार्यक्षेत्रमा आफ्नो समयावधीभरि देखेभोगेको र अनुभवको आधारमा समावेशीकरणको प्रक्रियामा प्रत्यक्ष जोडीने सामाजिक-राजनैतिक एवं मानविय चरित्रका साथै समावेशीका अवरोधहरू उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ।

सामाजिक समावेशिताको सैद्धान्तिक आधार

समावेशी र असमावेशी यी दुई शब्दावली एकअर्काका विपरितार्थक भए पनि परिपूरकजस्तै हुन्। एक अर्कालाई अलग राखेर यिनको अवधारणा र बुझाइमा प्रस्ट हुन सकिँदैन। किनकि जसरी सामाजिक समावेशिताको सैद्धान्तिक र व्यवहारिक प्रक्रियालाई जसरी प्रस्टसँग बुझ्ने काम गरिन्छ; त्यसैगरी बहिष्करण अथवा असमावेशितालाई पनि सँगसगै बुझ्नुपर्ने हुन्छ। समावेशिताको सामाजिक प्रक्रियालाई सुरुवातमा असमावेशी अथवा विभेद र बहिष्करणको सामाजिक नीतिले नै जन्म दिएको हुन्छ। सिल्भर (सन् १९९४) का अनुसार आर्थिक चपेटाबाट उन्मुक्ति पाउनका लागि फ्रान्समा साट्टीसत्तरीको दशकतिर उदय भएको सामाजिक बहिष्कार बारेको गहिरो अध्ययन र छलफलसहित समावेशिताको सैद्धान्तिक भाष्यले युरोप हुँदै विश्व नक्साको दक्षिणी भेगका विपन्न र गरिब राष्ट्रहरूमा यी दुई अवधारणाहरूले क्रमशः स्थान पाएको हो। उनले

आफ्नो लेखमा ईन्सर्टसन (सामाजिक र शारीरिक क्षमताविहिनहरूलाई सबै क्षेत्रमा घुसाउने भन्ने अर्थमा) र सोलिडारीटी (सामाजिक एकता) मार्फत आर्थिक उन्नती र वृद्धिमा बिसिईएका र छुटाइएका वर्गलाई नीतिगत व्यवस्था गरी एकतृत गर्नुपर्नेमा जोड दिएको छन्, जसलाई अन्य विद्वानहरूले पनि प्रवर्द्धन गरेका छन् (सिल्भर, सन् १९९४, पृ. ५३२)। अर्कोतर्फ बहिष्करणको अध्ययनले तिनका विविध आयामहरू मात्र बाहिर ल्याउन मद्दत गर्दैन, समाजमा भएको आर्थिक एवं गैर-आर्थिक गरिबीको अनेकौं पक्षहरूलाई पनि बुझ्न उत्तिकै मद्दत गर्छ। यद्यपि सिल्भरले बहिष्करणको अध्ययन गरिबी बुझ्न योगदान गर्ने एउटा आधार भए पनि गरिबी बहिष्करणको मात्र कारण हुन नसक्ने टिप्पणी गरेकी छन् (सिल्भर, सन् १९९४, पृ. ५३५)। किनकि विनाबहिष्करण पनि मानिसहरू गरिब बन्न सक्छन (सिल्भर, सन् २००७, पृ. ४)।

जसरी कमजोर वर्ग र व्यवस्थालाई समृद्ध बनाउन छुटाइएका वर्गलाई समावेश गराउने उद्देश्यअनुरूप समावेशिताको नीति आयो, सोहीअनुरूप समावेशिताको अवधारणा आर्थिक उत्पादन, आर्थिक समृद्धि र सामाजिक-राजनैतिक परिपूर्तिमा सीमित रहेको पाइन्छ (सिल्भर, सन् १९९४)। केहि हदसम्म शारीरिक अपाङ्गता, एकल महिला, अभिभावकविहिन, आत्महत्या गर्न खोज्ने, बाल दुर्व्यसनी, विद्यालय जान छुटेका बालबालिका, शिक्षा र स्वास्थ्य सेवा आदिबाट वञ्चित पारिएका, छुटेका वा छुटाइएका वर्गलाई सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन पनि समावेशीको नीतिगत व्यवस्था स्थापित हुँदै गएको देखिन्छ (युरोपीयन कमिसन र अरू, सन् २००२)। सामाजिक बहिष्करणमा मुलतः गरिबी, अभाव, सीमान्तकृत एवं शक्तिविहीनहरूको स्थिती सामेल भएको हुन्छ। तथापि यो स्थितीलाई आर्थिक र राजनैतिक सम्बन्धहरूसँग मात्र जोडेर हेर्दा न्याय सङ्गत हुँदैन भने सामाजिक अन्ध सांस्कृतिक व्यवहारहरूको बहुआयामिक पक्षहरूलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी अनिवार्य धारणा बनाउनु पर्ने मत

पनि रहेको छ (सिल्भर, सन् २००७; तामाङ, सन् २०१४, पृ. ११-३७; ओरेईल्ली, सन् २००५, ८०-८८)। समावेशितासम्बन्धी विभिन्न सैद्धान्तिक अवधारणाको अध्ययनले कमजोर सामाजिक प्रणाली र आधारहरूमा असमावेशी गराउने तत्त्वहरूले समावेशी हुने अवसर पाइरहेको हुन्छ भन्ने देखाएको छ। यद्यपि असमावेशीको मूल कारणको रूपमा राजनैतिक, आर्थिक अनि भौतिक बहिष्करण सबै किसिमको बहिष्करणको जन्मदाता हो भन्ने मान्यतालाई (सिल्भर, सन् १९९४, पृ. ५३२-५३५) भने यो लेखले स्वीकार गरेको छैन।

यस एथ्नोग्राफिक अध्ययनको आधारबाट पनि विद्यमान सामाजिक व्यवस्थामा बहिष्करण होस् वा वञ्चितिकरण वा असमावेशीकरण, तिनका विभिन्न स्वरूपहरूले थुप्रै प्रकारका सामाजिक सम्बन्धहरूमा गहिरो उपस्थिती जनाएका छ भन्ने देखाएको छ। त्यस्तै बहिष्करणलाई सामाजिक मूल्यमान्यता, चालचलन, व्यवहारहरूमा स्थापित परम्परागत ढङ्गको सामाजिक उपक्रम हो, जसलाई रोगी समाज (बेत्रेट, सन् १९९५, पृ. १४५-१५८) बनाउने प्रक्रिया भन्न सकिन्छ। कार्की र कार्की (२०२३, पृ. १४०) भन्छन् समावेशीकरण निरन्तरको प्रक्रिया हो र यससम्बन्धी बुझाइ, हेराइ र गराइमा राज्यको सङ्गठित र सचेत प्रयास, निगरानी तथा सावधानी चाहिन्छ। परिणामतः हाम्रो संविधानले पकिलपना गरेको समतामूलक समाज निर्माणको आधार बन्न सक्छ।

सामाजिक-आर्थिक सम्बन्ध र संरचनामा बहिष्करणको विविध आयाम

यस खण्डमा व्यक्ति अनि उसको घरपरिवारभित्र र बाहिरी समाजसँग जोडिएका व्यवहारिक पक्षसँगको सम्बन्धमा केकस्ता बहिष्करणका चरित्रहरू देखिन्छन्, भेटिन्छन् र सुनिन्छन्, तिनै चरित्रहरूको अन्तरसम्बन्ध मसिनो गरी केलाउने प्रयास गरेको छु। अध्ययनक्षेत्र क्षेत्री घरपरिवारहरू धेरै र केही दलित घरपरिवार भएको ठाउँ हो भने सोही क्षेत्री समुदायले सामाजिक आर्थिक पक्षमा पकड जमाएको पाइन्छ। जिल्लागत रूपमा

अछाम नेपालमा दलितहरूको सबैभन्दा धेरै जनघनत्व भएको जिल्लाहो (नेपाल सरकार, वि.सं. २०६८)। मानव विकास सुचकाङ्कमा पनि ७५ जिल्लाहरूमध्ये तलबाट ठीक माथि ७१ औँ स्थान ओगटेको जिल्ला हो (यू.एन.डी.पी., सन् २०१४)। अध्ययनक्षेत्र दुर्गम र पिछडिएको हुनुका साथै छुवाछुत र छाउपडी प्रथाले ग्रस्त समाज भनेर चिनिन्छ। अर्कोतर्फ स्वास्थ्य तथा शिक्षा क्षेत्रको गुणस्तर खस्कदो अवस्था, बालविवाहको प्रचलन, विकासका पूर्वाधारहरूको अभाव, एचआईभी सङ्क्रमितहरूको उल्लेख्य सङ्ख्या, आर्थिक क्षमता कम भएकाहरू भारतमा आश्रित, सहरतर्फ बसाइँसराइको बढ्दो मनस्थिति आदि थुप्रै विशेषता भएको ठाउँ हो। यी विशेषता भएको समाजमा विभेद, बहिष्करण अथवा वञ्चितिकरणको अभ्यास स्वभाविक लाग्छ। अध्ययनको अवधिमा नगरक्षेत्रमा त्रिचालीसओटा गैरसरकारी संस्थाहरू (नगर प्रोफाइल, वि.सं. २०७५) उल्लेखीत विशेषता र अभ्यासहरूको न्यूनीकरण गर्न लागी परेका छन्।

एथ्नोग्राफिक कार्यका लागि म बसेको जनकल्याण टोलमा क्षेत्री समुदायका लगभग ४६ घर परिवार थिए। टोलको बिच भागमा पर्ने सानो खहरे खोलाको माथिल्लो भेगको वारिपारि बिस घर दलित समुदायको बस्ति थियो। तिनीहरूमध्ये चौध घरपरिवार कामी र बाँकी घर सार्की थरका थिए। समुदायमा एक दर्जन जति सामान्य किराना पसल, चिया पसल, मासुमदिरा पसल, स्टेसनरी, फेन्सी पसल आदि सञ्चालनमा थिए। ती सबै क्षेत्री थरका पसलहरू हुन्। तीमध्येका चारओटा चिया पसलमा दलित समुदायकाहरू पसलको भित्री क्षेत्रभन्दा बाहिर अलग्गै बसेर चिया पिएको दृष्य प्रशस्तै देखिन्थ्यो। पुराना पुस्ताका मानिसहरूले उक्त चलनलाई निरन्तरता दिएको पाइयो। युवा अनि पढेलेखेका दलितहरू भने पसलको भित्री भागसम्मै पहुँच राख्थे। नगर दलित

सञ्जालसँग २०७५ श्रावण १३ मा सम्पन्न समूहगत छलफलमा युवा सहभागीहरूले पाका उमेरकाले पुरानै परम्परा र नियम कानूनअनुसार चुलो/पकाको छुनु हुँदैन, अलगगै आफ्नै कचौरामा खानुपर्छ भन्ने कुरा अभै पनि स्वीकार गरेकाले त्यस्तो देखिएको बताए । कतिपय अवस्थामा कुनै दलित कुर्सीमा बसिरहेको समयमा माथिल्लो सम्भ्रान्त क्षत्री आए कुर्सी खाली गरिदिने गरेको दृष्य पटकपटक देखिन्थ्यो ।

अध्ययनक्षेत्रमा क्षत्री समुदायको बाहुल्यता भए पनि उक्त समुदायभित्रकै उँचनीचसम्बन्धी केही जानकारी प्राप्त भयो । टोलका केही वृद्ध अन्दाजी ६५/७० वर्ष उमेर छेउछाउका क्षत्रीहरूले बताएअनुसार समाजमा तीन प्रकारका क्षत्री रहेछन् । सम्भ्रान्त क्षत्री भनेर कुँवर, खड्का, विष्ट (काजी), स्वाँर, रावल, कठायत, बुढथापा, बलायर, बोगटी आदिलाई चिनिन्छ । उनीहरू उपल्लो तहका क्षत्री भए । बुढा (खस) दोस्रो तहका र ठकुल्ला, साउद, कडायत, नायक, धामी, बोहोरा आदि क्षत्री समुदायमा तेस्रोमा पर्दा रहेछन् । ती वृद्धहरूका अनुसार छरछिमेकका कुँवर, खड्का, विष्ट, स्वाँर, थापा र ठकुरी शाहले दोस्रो र तेस्रो तहका क्षत्रीलाई भान्छामा जान बन्देज लगाएको रहेछ भने तिनीहरूसँग कुटुम्बेली नाता पनि गाँस्दैनन् । यसबारे थप बुभुदा आर्थिक विपन्नता र सम्पन्नताको आधारमा वर्गीय विभेदको परम्परागत थालनी भएको रहेछ । अछामको ऐतिहासिक ज्ञानका लागि निकै प्रसिद्ध मानिएका (सुवेदी वि.सं. २०५८) र (शाह वि.सं. २०७४) का पुस्तक पढ्नु भयो भने तिनै सम्भ्रान्त भनिएका ठकुरीहरू (सिंह, हमाल, समाल, शाह, शाही, आदि) र उपल्ला क्षत्रीहरू (विष्ट, वोगटी, कुँवर, खड्का, स्वाँर, रावल, कार्की, थापा) र केही हदसम्म ब्राह्मण जातिको सामाजिक-सांस्कृतिक-आर्थिकका साथै राजनैतिक संरचना र योगदान, तिनका वंशावली, वंशपरम्परा आदि थुप्रै कुराहरू

समावेश भएर पुस्तक सुसज्जित छ । तल्लो तहका क्षत्री र दलितहरूको समाजिक-राजनैतिक अनि आर्थिक संरचना र योगदानलाई लेखकहरूले आफ्नो पुस्तकमा कुनै स्थान दिएका छैनन् । इतिहाससम्बन्धी पुस्तकमा समेत कमजोर वर्गलाई असमावेश गरिएको यो अर्को उदाहारण हो ।

छाउपडी बहिष्करणको गहिरो तस्बीर

बालिका दस/एघार वर्ष पुगेपछि जैविक रूपमा रक्तश्राव हुने प्रक्रिया आरम्भ हुन्छ; जसलाई समाजमा छुइ, पर सरेकी वा महिनावारी भएको मानिन्छ । यसले तीनलाई हरेक महिनाको तीन/चार दिनसम्म घरायसी बसेर बहिष्करण भोग्नुपर्ने समयमा ल्याइपुऱ्याउँछ । जीवनको आधा उमेरसम्म चलिरहने यो जैविक प्रक्रियाले स्त्रीमाथि हुने बहिष्करणले छोड्दैन । यो शरीरीक रूपमा परिवारका सदस्यहरूसँग मात्र टाढिने नभएर मानसिक र घरायसी वातावरणबाट पुरै अलग हुनुपर्ने समयावधि हो भन्ने बुभाई छाउपडीको व्यवहारले देखाउँछ । अध्ययनको क्रममा छाउ वा छुइ भएकी महिला घर बाहिरका कामहरूमा धेरै खटिनुपर्ने जानकारी प्राप्त भयो । स्थानीय जनकल्याण मा.वि.का दुई जना शिक्षिकासँग २०७५ असार ३ मा नाम गोप्य राख्ने सर्तमा गरेको कुराकानीअनुसार महिनावारीको अवधिमा समयमा खान नपाइने, राम्रोसँग पिउने पानी पनि नपाइने, पौष्टिक/पोषक र भोलीलो खानेकुराको अभावमा हामी महिलाले घर बाहिरका कामहरू सक्दो गर्नुपर्ने, घरको अवस्थाले एक छाक मात्र खाएर दिनभरि निरन्तर काममा घोटिनु पर्ने गुनासो सुनाएका थिए । स्थानीय अभ्यासमा छाउलाई घरबाट टाढा बस्नुपर्ने, घरका अन्य मानिसहरूबाट नछोइ अलगगै बस्नुपर्ने, छुन नहुने, घरभित्रका सरसामग्रीहरूको प्रयोग गर्न नहुने, आफूले चाहेको घरायसी र सामाजिक व्यवहारहरू गर्न नपाइने, घरमूलीहरूको निर्देशनमा खानुपर्ने, बस्नुपर्ने,

सुत्नुपर्ने, काम गर्नुपर्ने आदिले विभेद र बहिष्करणको व्यवहार देखिन्छ।

एकातर्फ महिनाबारी भएको समयमा महिलाहरू छाउमा बस्न गएनन् भने समाजले तिनलाई विभिन्न शङ्काउपशङ्का गर्ने गर्छ अर्थात् समाजले महिला दुई जिउकी भएको अर्थ लगाउँछ। जस्तै- भारतलगायत अन्य ठाउँहरूमा रोजगारीमा गएका कतिपय पुरुषका श्रीमतीहरूलाई सबैभन्दा कठिन हुने र छाउगोठमा नबस्दा, छाउको नियम पालना नगर्दा समाज र घर परिवारले त्यस किसिमको अर्थ र आरोप लगाउने गरेको जानकारी पाइयो। यसरी पनि छाउ भएका महिलाहरूलाई छाउगोठमा बस्न बाध्य पारिन्छ। २०७५ असार ६ मा नाम उल्लेख नगर्ने सर्तमा एक जना कुँवर थरकी साक्षर गृहणीले यिनै व्यवहारहरूले महिलालाई डर र जोखिम पार्ने सुनाएकी थिइन्। त्यस्तै छाउबारे खोजीनीति गर्दा एक जना वडा महिला सदस्यका अनुसार कोहिकोहि महिलाहरूले उमेर नपुग्दै महिनावारी सुक्यो भनेर घरभित्रको, भान्छाको व्यवहार पनि चलाइरहेका सुनाइन्। उनले थप कुरा यसरी बताइन्-

गाउँकै एक शिक्षिकाले छाउगोठमा बस्न छाडेको बताउँछिन्। तर समाजले उनीहरूको इज्जत राखेकै छ। तर हामी गरिब भएकाले घरभित्रै बसेर अरूलाई छोयौं भने देउता बिग्रिजान्छ, समाजले नानाथरी कुरा गर्न थाल्छ। अनि आफ्नै इज्जत गएजस्तै हुन्छ। खान लाउन मुस्किल हुने घरमा छाउमा बस्न बाध्य पार्छन्। ती शिक्षिकाले महिनवारी भएको समयमा घरमा भात पकाएरै खुवाउछिन् त ! छोरी छाउ भएको समयमा घरभित्रै राखेर विवाह पनि गरिदिइन्। भयो त ! चल्दो रहेछ त ! तर हामी जस्तालाई चलेन, चल्दैन।

(साँ.न.पा. वडा नं.४ कि महिला वडा सदस्य भगवती

कुँवरसँग २०७५ असार ३ मा गरिएको कुराकानी)

यथार्थमा घरभित्रको काममा पुरुषको खासै संलग्नता हुँदैन वा उनीहरूले रुची राख्दैनन्। यसकारण पनि कुनैकुनै घरपरिवारका पुरुष घरमूलीहरूले आफू स्वतन्त्र हुनका लागि माथि भनीए जस्तै व्यवहार अपनाएका रहेछन्। बुहारी छाउ भएको समयमा घरमा भात पकाएर खुवाउने अर्को महिला सदस्य नहुँदा उनै छाउ भएकी बुहारीले भात पकाउनुपर्ने, घरभित्रको व्यवहार गर्नुपर्ने प्रचलनको सुरुवात भएको रहेछ। यसबाट एकातिर समाजमा कुप्रथा यथावत रहेका र कतै परम्परा तोडीएको तथा अर्कोतिर छाउको समयमा घरभित्रै समावेश हुने परिस्थिती पनि बनेको देखिन्छ। यहाँको समाजमा पितृसत्ताले ग्रसित समाजमा पुरुषले जे गरे पनि हुने मान्यता रहेको देखिन्छ।

केही गैरसरकारी संस्था र वडा महिला सदस्यहरूको पहलमा महिलाहरूका लागि नयाँ उपाय अपनाउन थालिएको जानकारी पनि पाइयो। कतिपय घरहरूमा महिला पर सरेको बेला दुई पटक घरभित्र र एक पटक छाउगोठमा पठाउने गरेर पनि छाउपडी न्युनीकरण गर्ने उपायहरू अपनाइएको रहेछ। यो अभ्यास भर्खरै सुरु भएकाले घरका सासूससुरालाई बुझाउन हैरानी भएको रहेछ। उनै वडा सदस्यका अनुसार दुई पटक घरभित्र हुँदा कम्तीमा सुरक्षा त हुन्छ, मृत्यु त हुन हुँदैन। एक पटक त पठाउने पछि नत्र समाज र घर परिवारले अर्को अर्थ लगाउन सुरु गरिहाल्छ। समाजले यो प्रथा हटाउन वा न्यूनीकरण गर्न नसके पनि केही उपायहरू अवलम्बन गरेको देखिन्छ। छाउपडी सबैजसो घर-परिवारको नियमित व्यवहार भएकाले महिला लक्षित विभिन्न सामाजिक तथा सचेतनाका कार्यक्रमहरू र तालिमलगायतको प्रभाव यस प्रथामा नपरेको स्वीकार गर्छन्। दश वर्षभन्दा बढी समयदेखी एनजीओमार्फत सामाजिक कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका वाक नेपालका जिल्ला संयोजक देविलाल उपाध्याय (२०७५ भाद्र

१८ मा लिएको अन्तरवार्ता) । चार वर्षअघि गोठ भत्काउने अभियान चलाइयो। छाउगोठ भत्काइए पनि यति बेला ती गोठहरू फेरि ठडिन थालेका छन् भने गोठ नबनाइसकेका पनि बारीमा त्रिपाल टाँगेर छाउ बस्छन्। यसबारे स्थानीय र सरोकारवाला निकायले कुनै चासो दिएको देखिदैन (ढुङ्गाना, २०८१)। यस्ता कार्यले समाजमा छाउप्रथा हटाउन चुनौती रहेको देखिन्छ। यी सामाजिक एकता र विश्वासको अभाव, घरायसी विभेद, तिरस्कार तथा पितृसत्तायुक्त व्यवहार निमित्त्यात्र नपारी समावेशिताले सजिलै स्थान नपाउने असमावेशीका तत्त्वहरू हाबी भएको बुझ्नुपर्ने हुन्छ।

परनिर्भरताले निम्त्याएको असमावेशीकरण

समाजमा युवा जनशक्तिको उपस्थिति उल्लेख्य छैन। किनकि यहाँ भारतमा रोजगारी र आयआर्जनमा जाने परम्पराले वर्षौदेखि निरन्तरता पाइको छ। आर्थिक उत्पादन, जीविकोपार्जनका उपायहरू नहुँदा कुनै पनि समाज सामाजिक-आर्थिक रूपमा स्वतः पछाडि पर्छ र परनिर्भर हुन्छ। अधिकांश घरपरिवारका जग्गाजमिनले वर्ष दिन खान पुग्दैन भने अन्य आवश्यकता पूरा हुन पाउँदैन। यसबाट उन्मुक्ति पाउन भारत नगइ उपाय छैन। कतिपय घरपरिवार बसाइँ सरेर भारत पुगेका छन् भने तिनका लागि भारत दोस्रो घर भएको छ। छुट्टीमा आएका एकजना दलित युवाका अनुसार आफ्ना छोराछोरीहरू पनि भोलिका दिनमा समाजबाटै विस्थापित हुन्छन् कि भन्ने डर भएको सुनाउँदै उनले अगाडि भने-

आफूले सात वर्षदेखि भारतमा काम गरेर पैसा, लत्ताकपडा ल्याइएर घरपरिवार चलाइरहेको..। स्कूल पढ्न र खानलाउनको अभावले भारत गएको हुँ। बाआमा पनि भारतमा वर्षौ रोजगारी गरेर उमेर ढल्केपछि घर फर्किए। बाआमाको रोजगारीको कमाइले खान लाउन मात्र पुग्ने भएर

राम्रोसँग पढ्न लेख्न नसकेकाले अब आफ्ना छोराछोरीलाई राम्रो पढाएर उनीहरूका दुःख हटाउने इच्छा छ। मेरो इच्छा चाँहि छोराछोरी भारत नपुगुन्, यतै आफ्नै ठाउँ वा धनगढी बसे समाजमा इज्जत पाइने, भारतमा नेपालीबाहेक कसैले नगन्ने, इज्जत नपाइने, दुःख धेरै गर्नु पर्ने। यहाँ गाउँमा विद्यालय र क्याम्पस त छ; तर गुणस्तरीय शिक्षाको अभावले कतिपय युवा भारतै पुगेकोमा भोलीको दिनमा आफ्ना दुई छोरा भारतै पुग्ने हुन् कि भन्ने चिन्ता लागिरहन्छ।

(साँ.न.पा. कार्यालयमा २०७५ श्रावण २२ मा

भेटिएका सेवाग्राहि नवराज आहुजीसँगको कुराकानी)

एकजना दलित युवा सञ्जालमा आवद्ध कमल ओडसँग ४ नं. वडा कार्यालयमा २०७५ श्रावण २२ गते गरिएको कुराकानीमा उनले आफ्नो बुवाले काम गर्ने गुजरातमा नेपालीहरू हजारौँको सङ्ख्यामा भएको सुनाए। यसले गर्दा यो जिल्लाका मान्छे त भारतमै रहेछन् कि जस्तो लागेको अनुभव सुनाए। अन्य कतिपय ठाउँहरू पुणे, मुम्बई, दिल्ली, लखनऊ आदिमा नेपालीहरू हजारौँको सङ्ख्यामा रहेको भारतमा काम गरेर आउनेले बताउँथे। त्यस्तै एकजना गैर सरकारी संस्थामा कार्यरत महिला पूजा कुँवरसँग न.पा. कार्यालयमा २०७५ असार ६ को कुराकानीअनुसार काम गर्न सक्ने उमेरकाहरूलाई आफ्नो देशमा कर्म गर्ने अवसरबाट वञ्चित गराउने समाज भएको सुनाइन्। यसप्रति राज्यका जिम्मेवार निकाय र सरोकारवालाहरूको ध्यान नपुगेको उनको ठहर छ। यो स्थानीय मानिसहरू केकसरी आफ्नो थातथलोमा रमाउन वञ्चित हुन्छन् ? राज्यका निकायहरू कमजोर र उदासीन हुँदा समाज कसरी असमावेशीकरण अथवा बहिष्करणको प्रक्रियामा पुग्छ भन्ने अर्को उदाहरण हो।

स्थानीय सरकारको असमावेशी र समावेशी चरित्र

स्थानीय तहका हरेक जनताले आफ्ना जनप्रतिनिधिसँग वा नगरपालीका कार्यालयसँग आफ्नो हक, अधिकार र हितका लागि ठूलो आशा र भरोसा राखेका हुन्छन्। जनताका यी आकांक्षाहरू राजनैतिक दलहरू र जनप्रतिनिधिहरूले सूक्ष्म ढङ्गले बुझ्नुपर्ने हुन्छ, बुझाउनुपर्ने हुन्छ। यसका लागि अघिल्लो २०७४ र पछिल्लो २०७९ मा भएको स्थानीय तहमा निर्वाचित भएका जनप्रतिनिधिको तथ्याङ्क पनि हेरौं। यसले पनि जनप्रतिनिधिहरूको समावेशी प्रतिनिधित्वको सवालमा धेरै कुराहरू व्यक्त गर्छ। जम्मा ७२ जना निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूमध्ये २०७९ को स्थानीय तह निर्वाचनमा समग्र दलित समुदायबाट २१ जना निर्वाचितमध्ये १४ महिला र ७ जना पुरुष प्रतिनिधि छन्। अघिल्लो अर्थात् २०७४ सालको स्थानीय तहमा

निर्वाचनमा २२ जना दलितमध्ये १४ जना महिला र ८ जना पुरुष जनप्रतिनिधिहरू थिए (तल टेबल हेर्नुहोस)। दुवै पटक १४/१४ महिला दलित जनप्रतिनिधि अनिवार्य कोटाबाट निर्वाचित भएर आएका हुन्। यसले दुवै निर्वाचनमा दलित महिलालाई कोटा प्रणालीमा सिमित पारिएको छ। त्यस्तै दुवै पटक ७/७ जना पुरुष दलितको प्रतिनिधि चाँहि खुल्ला वडा सदस्यमा निर्वाचित भएर आएका हुन् भने अघिल्लोमा दलितबाट एक जना वडाध्यक्षमा निर्वाचित थिए। खुल्ला सदस्यबाट आएका पुरुष दलितलाई दोस्रो पटक पनि अघिल्लोको जति नै ७ जनामा सिमित पारिएको छ। अघिल्लो निर्वाचनमा एक जना ब्राह्मण पुरुष वडाध्यक्षमा निर्वाचित हुँदा क्षेत्री वडाध्यक्षहरू १२ जना थिए भने पछिल्लोमा सबै १४ ओटा वडाका वडाध्यक्ष क्षेत्री समुदायका छन्। तल दिइएको तथ्याङ्कले अघिल्लो स्थानीय निर्वाचनको तुलनामा पछिल्लो निर्वाचनसम्म आइपुग्दा न्यून सङ्ख्यामा भए पनि समावेशीको आकार घटाइदिएको छ -

निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू	२०७४ का स्थानीय जनप्रतिनिधि						२०७९ का स्थानीय जनप्रतिनिधि					
	क्षत्री		दलित		अन्य		क्षत्री		दलित		अन्य	
	म.	पु.	म.	पु.	म.	पु.	म.	पु.	म.	पु.	म.	पु.
नगर प्रमुख		१						१				
नगर उपप्रमुख	१							१				
१४ ओटा वडाबाट वडाध्यक्षहरू		१२		१		१		१४				
१४ वटा वडाबाट ४ जनाको दरले वडा सदस्यहरू (यी चारका लागि दुई खुल्ला म.पु. जोसुकै, एक समावेशी जसमा अनिवार्य महिला दलितबाट र अर्को खुल्ला महिलाबाट प्रतिनिधित्वको व्यवस्था भएको।)	१४	२१	१४				१३	२०	१४	७	१	१
प्रतिशत				३०.५५						२९.१६		

स्रोत: साँफेबगर नगरपालीकाको कार्यालय, २०८१

अन्य भनेको ब्राह्मण समुदायका हुन्।

समाज अन्वेषण (वर्ष-२, अङ्क-१, पूर्णाङ्क-३, २०८१ वैशाख-असोज)/१३३

यसरी प्रतिशतमा राखेर हेर्दा नगरपालिको कुल जनसङ्ख्याको ३३.५० प्रतिशत दलित समुदाय र ६६.०१ प्रतिशत क्षेत्री समुदायले सबैभन्दा माथिल्ला दुई स्थान ओगटेका छन् (नगर प्रोफाइल, वि.सं. २०७५) । माथिको टेबलबाट आरक्षण सङ्ख्यालाई भिकिदिने हो भने दुवैमा महिला दलितको प्रतिनिधित्व शून्य प्रतिशत र पुरुष खुल्ला सदस्य दलितहरूको पनि न्यून प्रतिशत हुन्छ । जनसङ्ख्या र आरक्षणको आकारबाट हेर्दा नगरमा दोस्रो स्थान ओगटेको दलित समुदायका लागि जनप्रतिनिधिको यी दुई चित्रले यो समावेशी स्थानीय तह नभएको पुष्टि गर्छ ।

अध्ययन अवधिभर मैले नगर कार्यपालिका बैठकहरू, नगरपालिका र वडाका नीति र कार्यक्रमहरू, बजेट सुनुवाइ, नगर, वडा र गै.स.सं.का विभिन्न तालिम एवं सचेतनाका कार्यक्रमहरू, आवधिक योजना तर्जुमासम्बन्धी तीन दिने कार्यक्रम, नगर सञ्जाल (महिलाबाहेकका) का कार्यक्रमहरू, टोल विकास संस्था गठन र सञ्चालनसम्बन्धी बैठकहरू, वडा र नगर सभा आदि विभिन्न ३२ ओटा कार्यक्रममा सहभागीता जनाएको थिएँ । यी ३२ ओटामा महिला लक्षित कार्यक्रमहरू ४ ओटा र दलित लक्षित दुईओटा समावेश थियो । महिला र दलित लक्षितबाहेकका २६ ओटा कार्यक्रमका गतिविधिहरू नियाल्दा उठेर मन्तव्य राख्ने, आफ्नो टोल, समाज र घरपरिवारको कुरा राख्ने, तालिमको अनुभव आदि बारेमा महिला पुरुष गरी कुल २१३ जना जनप्रतिनिधिसहित अन्य स्थानीयले बोल्ने अवसर पाएका थिए । उपप्रमुख महिला भएको हुँदा यो सङ्ख्यामा उनलाई छोडेर दलित समुदायका महिलाबाट जम्मा ९ जना र गैर दलित (सबै क्षेत्री थिए) बाट जम्मा २१ जना महिला सहभागीहरूले आफ्ना कुरा राख्ने अवसर पाएका थिए । यी ३० मध्ये वडा महिला सदस्य जनप्रतिनिधिहरू जम्मा १२ (४ जना दलित र ८ जना क्षेत्री) मात्र थिए । ती १२ जना

महिलाले स्वास्थ्य, खानेपानी, दलित विद्यार्थीका लागि पोसाकको व्यवस्था, मदिरा बिक्री र सेवनले घरायसी भगडा, बालीनालीको बिउबिजन, खोरेत रोगको औषधीमा सहज पहुँचलगायतका कुरा राखेका थिए । यसरी मन्तव्य राख्ने महिलाहरूले अधिकारका कुरा सुनिश्चित गराउन पहल गर्नुपर्ने सुनाएका थिए । तीन जना महिलाले अघिल्ला बैठकहरूमा उठाएका सवालहरूमा आधारित भएर गर्भवती महिलाका विषय खानेपानीको विषय उठाएका रहेछन् । यथार्थमा स्थानीय सरकारका अधिकांश महिला र दलित जनप्रतिनिधिले शासन प्रक्रियामा उचित स्थान पाउन सकेको देखिँदैन (कार्की र कार्की सन् २०२३) । जनता र समाजका हरेक समस्या र जिम्मेवारीसँग जनप्रतिनिधिहरूलाई एकाकार गराउन सके मात्र असल शासनका लागि समावेशिता स्थापित हुँदै जान्छ । नत्र माथिको टेबलले बताएजस्तो प्रतिनिधि सङ्ख्या पुर्तीमा मात्रै सिमित राख्ने हो भने स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिहरूको अनावश्यक भिड भएको भन्न सकिन्छ । दलित जनप्रतिनिधिसहितको उपस्थितिमा आयोजना गरिएको समूहगत छलफलमा दलित प्रतिनिधिलाई उपेक्षित व्यवहार हुने गरेको सुनाए । एक जना दलित सञ्जालमा आवद्ध अगुवा महिलाले बताएअनुसार-

हाम्रो समुदायलाई सङ्ख्या पुऱ्याउनको लागि मात्र उपयोग गरिएको एक खालको जात, हामी महिला र दलित नै हौं, जो राजनैतिक तथा संवैधानिक व्यवस्थाको प्रक्रिया पुरा गर्न हामीलाई खोजीखोजी चुनावमा उठाइन्छ । हाम्रो सामाजिक-राजनैतिक सम्बन्ध गाउँघर र नगरपालिकामा केही फरक छैन । जति आवाज उठाए पनि हाम्रो समुदायको दुःखको, समस्याको, स्वास्थ्य, सुरक्षा, शिक्षाका समस्याहरू खासै ठूला योजना र कार्यक्रमहरूमा समावेश हुन पाएको छैनन् ... ।

(नगर दलित सञ्जालसँग २०७५,

श्रावण १३ मा समूह छलफलमा जानकी बि.क.ले भनेको कुरा)

यसले आरक्षण, कोटा, समानुपातिक प्रतिनिधित्वका लागि भौतिक र सङ्ख्यात्मक पूर्तिका लागि मात्र समावेशिता अभ्यासरत भएको देखिन्छ। यो भनेको प्रभावकारी अथवा अर्थपूर्ण समावेशिताको व्यवहारिक अभ्यास होइन। समावेशी प्रणालीको सर्वत्र आलोचना हुँदै गर्दा यो एक सुन्दर प्रणाली भए पनि कुरूप अभ्यास (शाही, २०८१) भएको समेत चित्रण गर्न थालिएको छ।

समावेशिताका केही उदाहरणहरू र तिनका चुनौतीहरू

समावेशी अभ्यासका सम्बन्धमा स्थानीय तह र गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूले गरेका अभ्यासहरू पनि थिए। तर यहाँ गैरसरकारी संस्थाभन्दा स्थानीय तहका गतिविधिहरूलाई प्राथमिकतामा राखेर चर्चा गरिएको छ। नगरपालिकाको निर्देशनमा वडास्तरीय सञ्जालहरू गठन भएर सञ्चालनमा थिए। जस्तै- वडा महिला सञ्जाल, वडा युवा सञ्जाल, वडा दलित सञ्जाल, वडा अपाङ्गता सञ्जाल आदि। यी वडास्तरीय सञ्जालहरू नगरपालिकाको सहयोगीजस्ता थिए भने अर्कोतर्फ स्वतन्त्र ढङ्गमा नगर युवा सञ्जाल, नगर महिला सञ्जाल, नगर दलित सञ्जाल आदि पनि सञ्चालनमा थिए। नगर स्तरीय सञ्जालहरू प्रभावशाली थिए। सञ्जालले विशेषगरेर युवावर्गलाई समेटेको थियो भने युवा र अन्य क्षेत्रका समस्याहरू डोर्न्याएर नगरपालीकासम्म ल्याउन मद्दत पुऱ्याएको थियो।

युवा सञ्जालका अध्यक्षले आफ्ना माग र काम तुरुन्तै नबने पनि आवाजसम्म त राख्न पाइन्छ; बोल्न पाइन्छ; बोल्ने कलाको विकास हुन्छ; आवाज उठाउने साहस जुट्छ; साथीभाइले पनि नगरपालिकाले के गर्छ ?

मेयर र उपमेयरको काम के रहेछ, वडाध्यक्षको काम के रहेछ त्यो थाहा पाएर गाउँघरमा सुनाउने बताए। यसरी नगरपालिका र जनताबिच सञ्जालले पुलको काम गरेको सञ्जालका अध्यक्ष भूपेन्द्र भण्डारीले न. पा.कार्यालयमा २०७५ भाद्र २ मा सुनाएका थिए। नगर प्रमुखले जिम्मेवारी दिएका कतिपय कामहरूमा युवा सञ्जालले इमान्दारीपूर्वक सम्पन्न देखिन्थ्यो। जस्तै- बजार सरसफाइको काम होस् या बजार अनुगमन वा मदिरा नियन्त्रण, नगर स्तरीय खेलकूद, हाजिरी जवाफ प्रतियोगिता आदि थियो। युवा सञ्जाललाई सार्वजनिक हितका कामहरूमा लगाएर सक्रिय बनाउँदा केही हदसम्म भए पनि युवालाई नियन्त्रणमा राख्ने काम भएको जस्तो देखिन्थ्यो, जसले उनीहरूमा सामाजिक जिम्मेवारीदेखि समन्वय, सहकार्य आदिको अनुभव बढ्दै गएको महसुस गर्न सकिन्थो। नगरअन्तर्गतका उपर्युक्त सञ्जालहरूको सक्रियता देख्दा तीननगरपालिकाको विशेष कार्य शक्ति (स्पेसल टास्क फोर्स) हुन् भन्ने देखिन्छ।

युवा सञ्जाल जत्तिकै सक्रियता नगर महिला र नगर दलित सञ्जाल पनि थियो। महिला सञ्जालले समयसमयमा आयोजना गर्ने सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू तिजको कार्यक्रम र नाँचगानदेखी स्थानीय संस्कृति भल्काउने हातेले बुनेका सामग्रीहरूको व्यवसायिक रूपमा धेरै माग रहेको पाइयो। नगर दलित सञ्जालले छुवाछुत र जातव्यवस्था अन्त्यका लागि भाद्र १६ गते स्थानीय एयरपोर्ट बजारमा माथ्लो र तल्लो जातबिच सहभोज आयोजना गर्‍यो। उक्त सहभोजमा माथिल्लो जातका नगरप्रमुखदेखी वडाध्यक्षहरू, वडा सदस्यहरू, दलित वडा सदस्यहरू र स्थानीय क्षेत्री र दलित युवायुवतीहरूको बाक्लो उपस्थिति थियो। उपस्थित प्रायः सबैले सँगै बसेर दालभात खाएका थिए। यो कामले नगरमा निकै प्रशंसा पाएको थियो। यसले उपल्लो जात र तल्लो जातबिच भेदभाव छैन भन्ने सन्देश दिएको चार नम्बर वडाका वडाध्यक्षले बताएका थिए।

हिजोआज भने चिन्ताजनक अवस्था भइरहेको जानकारी पनि प्राप्त भयो वा २०७९ को निर्वाचनपछि बनेको स्थानीय सरकारले अधिल्लो सरकारको तुलनामा बजेट अभाव देखाएर सबै सञ्जालका कार्यक्रमहरू कटौती गर्दै कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता नदिएर वञ्चितकरणमा पारेको नगर दलित सञ्जालका पूर्व अध्यक्ष सुरत भुलले २०८१ वैशाख २६ गतेको टेलिफोन वार्तामा बताए। दलित सञ्जाल पनि विघटन भइएर दल समर्थित समानान्तर सञ्जाल स्थापना भएको पनि रहेछ। उनले चलिरहेकै सञ्जाललाई समाप्त गरी नयाँ सञ्जालमार्फत नयाँ मान्छे ल्याएर पुरानो र स्थापितलाई विस्थापित गरेको गुनासो गरे।

जनप्रिय एफ.एम. र स्थानीयको भरोसा

जनतासँग मितेरी भन्ने मूल नाराका साथ दैनिक बिहान पाँचदेखी बेलुकी नौ बजेसम्म बज्ने गर्छ। जनप्रिय एफ.एम. १०२.४ मेघा हर्ज। एफ.एम.ले सञ्चालन गर्ने कार्यक्रमहरू समुदाय लक्षित, सचेतना गराउनेदेखी नगरका दैनिक गतिविधिहरू प्रसारण गर्छ। त्यस्तै स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरका समाचार, स्थानीय सूचनाहरू र रेडियो अन्तरवार्तासमेत प्रसारण हुन्छ। कतिपय स्थानीयले जनप्रतिनिधिभन्दा जनप्रिय भरपर्दो लाग्ने गरेको बताएका थिए। जनप्रियको सबैभन्दा राम्रो पक्ष भनेकै सूचनाको अधिकार सबैसामु पुऱ्याउनु हो। अझ स्थानीय जनप्रतिनिधिहरूलाई पालैपालो हरेक बिहानी लाइभ अन्तरवार्ता दिने अवसर दिलाउँछ। यसले स्थानीय सरकारका गतिविधिहरूमा अनि जनप्रतिनिधिहरूको चासो र क्षमताका बारेमा स्थानीयले सुनेर प्रतिक्रिया र सुभाव दिने माध्यमसमेत बनेको पाइयो। महिला जनप्रतिनिधिदेखी महिला अगुवा र संस्थागत समाजसेवीहरूका लागि पनि एफ.एम.ले उत्तिकै प्राथमिकतामा राखेर अन्तरवार्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्थ्यो। कोहि कसैले मेरो कुरा सबैलाई

सुनाउँछु भनेमा एफ.एम.ले अवसर दिने एफ.एम.का कार्यक्रम सञ्चालक पत्रकार एकेन्द्र महाताले २०७५ भाद्र ३ मा गरिएको कुराकानीमा बताए।

तर हालको अवस्था फरक रहेछ। उनै महतासँग २०८१ वैशाख २९ मा टेलिफोन कुराकानीमा जनताका आवाजलाई समावेश गर्ने माध्यम बनेको जनप्रिय एफ.एम.ले स्थानीय सरकारको दोस्रो कार्यकालमा भने अधिल्लो जत्तिको आवाजलाई समेट्न नसकेको सुनाए। यसको कारण आर्थिक तथा भौतिक स्रोतको अभाव रहेछ। जनताका आवाजलाई पहिलो सरकारको पालाको जति अहिलेको स्थानीय सरकारको समयमा समावेश गर्न नसकिएको गुनासो समेत पोखे।

निष्कर्ष

यस एथ्नोग्राफिक अध्ययनले समावेशिताको सामाजिक-राजनैतिक अभियानलाई असमावेशीका अनेकौं नयाँपुराना आयाम र परम्परागत अभ्यासहरूले थिचेको तस्बिर बाहिर ल्याएको छ। जबसम्म यो थिचाइबाट सीमान्तकृत वर्ग, हकअधिकारबाट बहिष्कृत जनता, सामाजिक-राजनीतिक विभेदलगायत वञ्चितकरणको समस्यामा परेकाहरू उम्कन सक्दैनन्, तपाईं हाम्रो समाजमा असमावेशीकरणको घरेलुदेखि स्थानीय र केन्द्रिय सत्ताको एकाधिकार चलिनै रहने सुनिश्चित छ। मानिसका आधारभूत हकहित, अधिकार, चाहाना, इच्छा, स्वतन्त्रता र मूलतः सामाजिक समावेशीयुक्त सुशासन सामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिक र राजनैतिक क्षेत्रमा समेटिनु पर्नेमा यी क्षेत्रलाई उल्टै बहिष्करणले सजाउने र जोगाइराख्ने हो भने हाम्रो समाज न त विविधतायुक्त समावेशितामा पुग्छ, न त समातामूलक राष्ट्रनिर्माणको लक्ष हासिल गर्छ। अध्ययनले समावेशीकरणका अभ्यासहरू व्यवहारिक भइरहेको देखाउँदा राजनैतिक अस्थिरता, बजेट अभाव र पुरानै मूल्यमान्यताले सुसज्जित

संरचनागत सामाजिक सत्ता हाबी भएकाले पुनः देखिन्छ । त्यतिमात्र नभएर समावेशीकरणका लागि समावेशीकरणको अभियानमा ब्रेक लाग्न पुगेको हरेक तह र तप्काका नागरिकहरू तथा अन्य देखाएको छ । यसका लागि सरकार सञ्चालन गर्ने सरोकारवालाहरूमा अनुसासन र परिवर्तित विचार ठाउँमा पुगेकाहरूले उच्च विचार, व्यवहारसहितको आदिको समान व्यवहार, उदारता, विश्वास, आपसी नैतिक सामाजिक व्यवहार प्रदर्शन गर्नुपर्ने आवश्यकता सद्भाव र समन्वय हुन आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- कार्की, दुर्गा र कार्की, बुद्धि (२०८०). 'नेपालका स्थानीय सरकारमा समावेशीता : समावेश गर्दै वा सीमामा धकेल्दै?' समाज अध्ययन १८ : (पृ. ११९-१४८). काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- ढुङ्गाना, मेनुका (२०८१). 'भक्ति ए छउगोट, भक्ति एन छउपडी'. कान्तिपुर. वैशाख ८ ।
- नेपाल सरकार (२०७२). *नेपालको संविधान*. काठमाडौं : कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- नेपाल सरकार (२०७४). *स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४*. काठमाडौं : कानून किताब व्यवस्था समिति.
- नेपाल सरकार (२०६८). *राष्ट्रिय जनगणना-२०६८, प्रतिवेदन*. काठमाडौं : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।
- साँफेबगर नगरपालिका कार्यालय (२०७५). *नगर प्रोफाइल*. अछाम । <https://sanfebtagarmun.gov.np/sites/sanfebtagarmun.ov.np>.
- सुवेदी, राजाराम (२०५८). *अछामको इतिहास*. काठमाडौं : न्यु नेपाल प्रेस.
- शाह, सुरतबहादुर.(२०७४). *अछाम दर्पण*. काठमाडौं : न्यु नेपाल प्रेस.
- शाही, दिपेश.(२०८१). 'समानुपातिक समावेशी : सुन्दर प्रणाली, कुरूप अभ्यास'. अनलाइन खबर, वैशाख <https://www.onlinekhabar.com/2024/04/1467763> .वैशाख १२, २०८१ मा प्राप्त ।
- Bennett, J. W. (1995). Walks on the dark side: sick societies. interpersonal violence, and anthropology's love affair with the folk society. *Reviews in Anthropology*, 24(3), pp145-158. <https://doi.org/10.1080/00988157.1995.9978123>.
- European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, (2002). *Joint report on social inclusion*, Publications Office.<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/22f086b6-194f-4d70-9a20-f86bbabff202>.
- O'Reilly, D. (2005). *Social Inclusion: A Philosophical Anthropology 1*. *Politics*, 25(2), pp.80-88. <http://doi:10.1111/j.1467-9256.2005.00232.x>
- Silver, H. (1994). *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms*. *International Labour Review*, 133 (5/6), pp.532-535.
- Silver, H. (2007). The process of social exclusion: the dynamics of an evolving concept. *Political Economy: Comparative Political Economy Journal*. https://www.researchgate.net/publication/228276801_The_Process_of_Social_Exclusion_The_Dynamics_of_an_Evolving_Concept.
- Tamang, M.S. (2014). 'Perspectives on social inclusion and implications for research in Nepal'. Om, G., Tamang, S.M. & Turin, M (Eds.). *Perspectives on Social Inclusion and Exclusion in Nepal*, (pp.11-37). Kathmandu.
- UNDP NEPAL. (2014). *Nepal Human Development Report*. Kathmandu.